

*Стельмах М. Ю.,**доцент кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПРОСТОРУ В МІФОЛОГІЧНІЙ ЧАСТИНІ «ШАХ-НАМЕ» ФІРДОУСІ

Анотація. У статті досліджено модель «простору» в Шах-наме» Фірдоусі – ключовому іранському епічному творі, який відображає основні культурні цінності не лише своєї епохи, а й попередніх і наступних століть. Хоча у своєму творі Фірдоусі передає не безпосередньо міф чи легенду, а історичні джерела, які ґрунтуються на легендах, саме ці джерела визначають і сутність, і форму твору, і навіть мову поета. Тому «Шах-наме» відповідає особливий простір, який називають міфопоетичним простором або міфопростором, основною особливістю якого є уявлення про «свій» світ як про центр, зі всіх сторін оточений «іншим» світом, від якого слід захищатись. У статті простір розглядається у трьох аспектах – географічний простір, простір як середовище життя людини і простір як поле битви. Акцентовано увагу на опозиції свій – чужий як основі зображення простору в епосі. Проявляється ця опозиція перш за все у розгляді розташування територій крізь призму серединного розташування самого Ірану між заходом і сходом. Іран виступає як центральний простір, у якому сполучаються вертикальний і горизонтальний виміри. Основні конфлікти у «Шах-наме» відбуваються у центрі світу, на перетині горизонтальної та вертикальної осей. Проходження через центральну вісь дає можливість герою вийти в інший просторовий вимір і навіть змінити особистісні характеристики та долі. Іншим проявом цієї опозиції є протиставлення реального простору міфічному «чужому» світові, населеному злими духами – дивами. Важливою рисою конструювання простору в «Шахнаме» є також відсутність детальних повідомлень про проміжні між мікропросторами етапи подорожі героїв. Ці просторово-часові проміжки ніби випадають з поля зору автора. Проте між простором своїм, обжитим (захищеним, замкнутим) і простором чужим проходить чітка межа – річка, гори тощо. Головним просторовим символом у творі є гори, які знаходяться ніби на межі двох світів та асоціюються з хаосом і місцем для проживання дивів або темних сил. Гори також вважаються місцем битви. Характерно, що іранці не живуть в горах, і гори не вважаються територією Ірану: богатирі б'ються на чужій землі.

Ключові слова: простір, міфопростір, опозиція «свій» – «чужий», міфічний – реальний простір, гори.

Постановка проблеми. Осмислення людиною її життєвого простору посідає важливе місце в мовній картині світу. Простір як категорія має величезну значимість, оскільки саме простір лежить в основі світосприйняття людини. Орієнтуючись в просторі, людина членує реально існуючий об'єктивний світ, простір і час задають параметри існування світу, будучи основними формами людського досвіду, вони створюють «рамку подій, констатуючи природу подій, активно впливаючи на них» [1, с. 89].

Хоча категорія простору є мовною універсалиєю, в концептуальному аспекті засоби репрезентації простору в різних мовах різняться. Просторова картина світу кожного народу має яскраво виражену специфіку. У просторових уявленнях кожного етносу відображено ідеї суспільства і його місця в світі, його зовнішні взаємовідносини з навколишнім середовищем. Процес осмислення простору передбачав не лише реальне пізнання світу, а й фантастичні, навіть суб'єктивні образи і ідеї.

Як відомо, у «Шах-наме» Фірдоусі описано історію Ірану від найдавніших часів. Але «Шах-наме» це не лише історія – тут відображено величезну кількість міфів і легенд, це певний епічний синтез, який вражає поєднанням універсальності і внутрішньої цілності. Хоча у своєму творі Фірдоусі передає не безпосередньо міф чи легенду, а історичні джерела, які ґрунтуються на легендах, саме ці джерела визначають і сутність, і форму твору, і навіть мову поета. Цей твір відображає основні культурні цінності не лише своєї епохи, а й попередніх і наступних століть. Як зазначає Ю. М. Лотман, «важливою особливістю просторових моделей, створюваних культурою є те, що вони ґрунтуються не на словесно-конкретній, а на іконічно-континуальній основі; просторова картина світу багатопланова, вона містить в собі міфологічний універсум людини» [2, с. 175]. Тому «Шах-наме» Фірдоусі відповідає особливий простір, який називають міфопоетичним простором. Актуальність нашого дослідження зумовлена важливістю визначення особливостей міфопростору «Шах-наме» Фірдоусі для глибокого розуміння іранської культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми концептуалізації простору досліджено у працях багатьох науковців (І. Андреева, Є. Бондаренко, А. Вежицька, О. Кардашук, О. Кубрякова, В. Плунгян, С. Потапенко), які підкреслюють, що надає найбагатші можливості для досліджень когнітивних та мовних універсальї.

Наше дослідження базується на характеристиках міфопоетичного сприйняття простору, виведених В. Н. Топоровим. Він відзначає, що простір для архаїчної моделі світу був надзвичайно важливим, і виділяє такі властивості міфопоетичного сприйняття простору: 1) нерозривність простору/часу (визначення простору поза співвідношенням часом для архаїчної свідомості є позбавлене статусу істинності і сакральності); 2) простір-час не передують речам, які його наповнюють, не існують незалежно від них, а утворюються ними; 3) окрім простору, існує ще і не-простір, Хаос, від якого і відділяється простір; простір виникає в центрі, на периферії знаходиться Хаос; 4) простір організовується, збирається різноманітними елементами: першотворцем, богами, людьми, тваринами, рослинами, елементами сакральної топографії тощо; через світ речей і через людину простір збирається як ієрархізована структура: простір

різнорідний, а його частини мають різну цінність; 5) у міфопоетичній свідомості для опису простору використовувалася антропоморфний код, своєрідне «олоднення» простору через його зв'язок з частинами людського тіла [3, с. 232–245].

Науковим дослідженням «Шах-наме» Фірдоусі – геніального письменника світової культури стали займатись в кінці XVIII і початку XIX століття, дослідження невивчених проблем, які відносяться до цього епосу іранських народів продовжується і в наші дні. Численні переклади «Шах-наме» різних країн та народів і дослідження, які стосуються його вивчення, здійснювались з кінця XVIII століття до наших днів, засвідчують про великий інтерес дослідників і читачів до великого творіння Фірдоусі. Сходознавство має ряд цінних наукових досліджень, у яких розглянуті Фірдоусі та місце його «Шах-наме» з достатньою повнотою. Серед них можна назвати праці Е. С. Бертельса, М.-Н. О. Османова, Г. Абрамяна, Раджабова Муси Раджабовича, І. Брагінського, Б. Г. Гафурова і інших вчених-сходознавців. У нашій роботі запропонований розгляд особливостей представлення простору «Шах-наме» як базового концепту тогочасного світобачення та світобачення Фірдоусі.

Постановка завдання. Метою дослідження є охарактеризувати особливості представлення простору у міфологічній частині «Шах-наме» Фірдоусі.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом міфопоетичного сприйняття простору є уявлення про «свій» світ як про центр, зі всіх сторін оточений «іншим» світом, від якого слід захищатись. Культурно освоєна частина простору протиставлялася дикій, неосвоєній землі. Ю. М. Лотман вказував на бінарність як обов'язків закон побудови будь-якої семіотичної системи. Будь-яка культура починається з поділу світу на внутрішній і зовнішній простір. При цьому внутрішній простір сприймається людиною як «наш», «свій», «безпечний», «гармонійно організований» і т. д. І навпаки, зовнішній простір розглядається як «чужий», «ворожий», «небезпечний», «хаотичний» [2, с. 190].

Дихотомія свій – чужий є реалізацією найдавнішої, універсальної опозиції, властивої міфологічному світорозумінню. Ю. Степанов розглядає концепт свої-чужий як «один з головних концептів всякого колективного, масового, народного, національного світовідчуття, який в різних видах пронизує всю культуру» [4, с. 472]. Сприйняття навколишньої дійсності на основі зазначеної дихотомії відображає онтологічну бінарність світобудови, коли мовна особистість і знакові для неї об'єкти стають своєрідними орієнтирами, щодо яких прокладаються основні кордони.

Отже, розглянемо втілення опозиції «свій» – «чужий» простір у «Шах-наме».

Перш за все розглянемо простір твору крізь призму розташування самого Ірану. У «Шах-наме» докладно описано розподіл областей світу, які були підконтрольні Ірану. Відповідно до викладеної легенди, цар Фарідун ділить світ між своїми трьома синами: Сельмом, Туром та наймолодшим – Іраджем. Надаючи синам територіальне політичне правління, Фарідун виходить із положення про тричастковий поділ світу: середина (Іран), Захід (Рум), який містив території, пов'язані з Вірменією та Іраком, та Схід, який включав у себе Туран та Чін (Китай) [5].

Перетворившись в дракона, Фарідун влаштовує синам випробування. Сельм відступає, Тур використовує лук для оборони, а Ірадж – меч. У цьому випробуванні Фарідун виявляє

різницю в характерах своїх синів при їх реакцію на непередбачувані ситуації, зокрема на зустріч із небезпекою. Перший син біжить від небезпеки, виявляючи обережність і хитрість, другий бездумно кидається у бій, виявляючи імпульсивність, третій, наймолодший син, проявляючи мужність, зберігає розум, обравши серединний шлях. Коли вони прибувають додому, Фарідун звертається з ним з промовою, дає їм імена відповідно до характерів: старшого сина він називає Сельм і дає йому західні провінції; середньому він віддає Туран, за назвою якого він нарікає середнього сина – Тур (бик), і, нарешті, Іраджу він залишає серединну землю – Іран і ворожить за зірками їхню долю. Таким чином, Фарідун віддає першість Іраджу оскільки саме він у ході випробування виявив баланс між обережністю та нерозсудливістю двох братів, за що й отримав у правління Іран, що символізує серединне географічне положення, що балансує між двома іншими частинами.

Таким чином, міфологічна історія Ірану у «Шах-наме» стикається з реальними географічними областями світу. Фірдоусі все ж опирається на міфологічну або, можна навіть сказати, – авестійську традицію, яка розглядала розташування територій крізь призму середнього розташування самого Ірану. Хоча, безумовно, Фірдоусі, крім міфологічних уявлень про розташування різних держав, вже був добре обізнаний з новими географічними відкриттями у мусульманському світі [5].

Після загибелі Іраджа територія Турана та Чина (Китаю), де було скоєно вбивство Іраджа, перетворилося на територію Агримана. Фірдоусі, згадуючи територію Турана не забуває постійно додавати термін «Агриман». Власне війнам між Іраном і Тураном відведено багато місця в іранському епосі, і безсумнівно, що їхній антагонізм був наочною ілюстрацією до зороастрійських уявлень про боротьбу добра і зла. Суперечності між степом і осілістю, світлом і темрявою, між послідовником Зороастра і прихильником Ахримана, – все це об'єдналося у боротьбі Ірану та Турану. У епічних оповідях «Шах-наме» ця боротьба постає як традиція, що не знає перерв, від зіткнень арійців і неарійців у період арійських завоювань і аж до часу Фірдоусі, коли тюрки ринули на Близький Схід.

З іншого боку, кожен міф, який ввійшов у «Шах-наме» в оновленому вигляді, спершу пройшов етап вигаданого розвитку, а потім – другий етап – еволюцію і вдосконалення. Саме тому міфологічні образи «Шах-наме» значно відрізняються від найдавніших гатів «Авести». Якщо в давніх міфах відображена фантастична боротьба між Ормуздом і Агриманом, то в «Шагнаме» Фердоусі це боротьба між Добром і Злом, між негативними і позитивними героями [6, с. 13]. «Шах-наме» пронизана ідеєю боротьби добра і зла, які втілені в конкретних персонажах, що протистоять один одному, тобто утворюють опозицію. Опозиція в «Шах-наме» знімається лише двома шляхами: перемогою або смертю. Власне ідея боротьби добра проти зла близька до абстрактної опозиції «справедливість» – «несправедливість», а також до опозиції «свій» – «чужий».

Таким чином, у творі Іран виступає як центральний простір, у якому сполучаються вертикальний і горизонтальний виміри. І географічне позиціонування як центру між західним та східним світом лише підкреслює цю особливість. Саме у центрі світу, на перетині горизонтальної та вертикальної осей відбуваються основні конфлікти оповідання «Шах-наме». Прорухнення через центральну вісь дає можливість герою вийти

в інше просторовий вимір і навіть змінити особистісні характеристики та долі.

Розглянемо простір, як місце, населене людьми. У міфологічній частині «Шах-наме» описано правління царів, образи яких типологічно збігаються з поширеними у багатьох народів міфами про першолодину і першоцаря, що наділили людей першими благами культури.

Фірдоусі, ґрунтуючись на інформації з найдавніших жрецьких текстів, починає свою книгу з історії створення Всесвіту, планети Земля, відокремлення мороку від світла і розповідає про появу іранських царів. «Шах-наме» повідомляє, що першим на землі носив корону Кіюмарс. За словами Фірдоусі, він оселився в горах, одягнув себе та свій народ у тигрові шкури.

کیومرث شد بر جهان گندای / نخستین بگوه اندرون ساخت جای [7, с. 28 (1)] 'Кіюмарс став володарем світу; спершу він поселився на горі'.

Подібно до сонця сявав він на своєму престолі, і тварини і люди корилися йому. Але злий дух Ахріман, дивлячись із заздрістю на його царську велич, послав на нього дива.

Таким чином, реальний простір тут протистоїть міфічному «чужому» світові, населеному злими духами. Джамшід один з найдавніших образів іранської міфології, що забезпечив людям владу над світом, він перемиг дивів, змусивши їх виконувати важку роботу замість людей. Серед його головних діянь Фірдоусі згадує поділ підданих на чотири прошарки – жерців, воїнів, землеробів і ремісників, а також встановлення одного з головних сезонних свят древніх іранців – Ноуруза. В епоху Джамшіда люди «не знали нужди», країна процвітала. Проте завершується «золотий вік» поразкою: Іблс обдурив шаха, щастя відвернулось від того, і він сщез під землею.

چون این گفته شد فر یزدان از وی / بگشت و جهان شد پر از گفت و گو [7, с. 43 (1)] 'Коли це було сказано, фарр Єздана пішов від нього, і світ став повним розмов'.

Важливе місце у описі простору займають межі – це «найбільш напружена конфліктна ділянка символічного простору, де людину підстерігає поворот долі, оскільки межа – місце найбільшого віддалення від центру свого світу, а значить, це місце, де максимально ослаблені сили “свого” і де починають діяти закони “чужого” простору. Між простором своїм, обжитим (захищеним, замкнутим) і простором чужим проходить чітка межа» [1, с. 90]. Такою межею між Іраном і Тураном є річка Джейгун (Амудар'я), вона ніби межа між двома світами.

Варто також підкреслити єдність простору та часу в творі. Ш. Шукуров вказує, що «художній простір у «Шах-наме» постає перед читачем як ланцюг автономних та різноякісних просторово-часових континуумів» [8, с. 49], інакше кажучи, немає повідомлень про проміжні між мікропросторами етапи подорожі героїв, вони ніби випадають з поля зору автора. Тому складається враження, що герой, існуючи поза простором і часом, одразу потрапляє з одного мікропростору в інший. Те ж можемо сказати і про військо: вирушаючи з міста чи шахського палацу, воно одразу потрапляє на поле битви.

Особливе символічне значення мають гори. В архаїчному мистецтві Близького Сходу, доахеменідському і ахеменідському, вони асоціювались з такими поняттями як хаос і підземний світ. Гори протиставлялись поняттям і атрибутам, пов'язаними з поняттями порядку і верхнього світу [8, с. 59]. Саме в горах Гушанг (онук Кіюмарса) б'ється з чорним швидким змієм з червоними очима:

یکی روز شاه جهان سووی کوه / گذر کرد با چند کس هم گروه [7, с. 33 (1)] 'Одного дня пішов Гушанг в гори разом з кількома соратниками'.

Кидуючи в дракона камінь, Гушанг винаходить вогонь і на честь цього влаштовує свято, що символізує перемогу над силами зла і хаосу. Шах Джамшід при розподілі станів священників (кутузі) вирушає в гори. У горах гине син Сіявуша Форуд, саме тут Баграм вбиває лева, а Гудерз перемагає Пірана. Характерно, що іранці не живуть в горах, і гори не вважаються територією Ірану: багатирі б'ються на чужій землі. Наприклад, коли шах Кей-Кавус вирішує напасти на Мазендеран, пройшовши довгу дорогу, він зупиняється біля підніжжя гори Есперуз (Відповідно до давньоперських словників, ця гора вважалася дуже високим місцем, проте місцезнаходження її невідоме). Гора Есперуз є ніби символом країни дивів, символом «чужого» злого місця. Фердоусі характеризує її так:

بجایی که پناه شود آفتاب / بدان جایگه ساخت آرام و خواب / کجا جای دیوان دژخیم [7, с. 84 (2)] '...до місця, де ховається сонце; в тому місці для відпочинку і сну вибрали місце; де було місце лютих дивів, в тому місці і слонам було страшно'.

Гори як місце ув'язнення Зоххака також мають символічне значення. Коли Фарідун підносить булаву над головою Зоххака, чується голос Соруща, що символізує слово світла Ахура Мазди, який попереджає Фарідуну про те, що ще не настала година смерті Зоххака. Його треба, продовжує Сорущ, розіп'яти в кайданах між двома горами. Можна, припустити, що Зоххак був спеціально розіп'ятий на шляху до проходу блаженства і раю, тим самим постійно нагадуючи йому про те, що їм було втрачено, коли він зрадив забуттю шлях до правди і світла [5].

Висновки. «Шах-наме» відповідає особливий простір, який називають міфопоетичним простором або міфопростором, основною особливістю якого є уявлення про «свій» світ як про центр, зі всіх сторін оточений «іншим» світом, від якого слід захищатись. Проявляється це протиставлення перш за все у розгляді розташування території крізь призму середнього розташування самого Ірану між заходом і сходом. Іран виступає як центральний простір, у якому сполучаються вертикальний і горизонтальний виміри. Основні конфлікти у «Шах-наме» відбуваються у центрі світу, на перетині горизонтальної та вертикальної осей. Іншим проявом цієї опозиції є протиставлення реального простору міфічному «чужому» світові, населеному злими духами – дивами. Головним просторовим символом у творі є гори, які знаходяться ніби на межі двох світів та асоціюються з хаосом і місцем для проживання дивів.

Література:

1. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. М., 2004. 296 с.
2. Лотман Ю. М. Семиосфера. Внутри мыслящих миров. М., 1996. 464 с.
3. Топоров В. Пространство и текст. Текст: семантика и структура. М., 1983.
4. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997.
5. Атоев А. М. Культурное пространство мировоззренческих идей «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-prostranstvo-mirovozzrencheskih-idey-shahname-abulkasima-firdousi>

6. Бобоев Ш. А. Мифологические предпосылки «Шахнаме» Фирдоуси (в мифологической и героической части). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Душанбе, 2007.
7. Shahname-ye Ferdousi. – Tehran, 1374.
8. Шукуров Ш. М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М., 1983.

Stelmakh M. Features of the representation of space in the mythological part of Firdousi' "Shahnama"

Summary. The article deals with the model of “space” in Firdausi’ “Shahnama,” a key Iranian epic work that reflects the main cultural values not only of its time, but also of previous and subsequent centuries. Although in his work, Firdausi does not directly convey a myth or legend, but historical sources based on legends, it is these sources that determine the essence and form of the work, and even the language of the poet. Therefore, “Shahnama” corresponds to a special space, which is called a mythpoetic space or mythspace, the main feature of which is the idea of “one’s” world as a center, surrounded on all sides by the “stranger” world, from which one should protect oneself. In the article, space is considered in three aspects – geographical space, space as a human living environment, and space as a battlefield. Attention is focused on the opposition of one’s own – another’s as the basis of the image of space in the epic. This opposition manifests itself first of all in considering

the location of the territories through the prism of the middle location of Iran itself between the West and the East. Iran acts as a central space in which the vertical and horizontal dimensions are combined. The main conflicts in “Shahnama” take place in the center of the world, at the intersection of the horizontal and vertical axes. Passing through the central axis enables the hero to enter another spatial dimension and even change personal characteristics and destinies. Another manifestation of this opposition is the opposition of real space to the mythical “stranger” world inhabited by evil spirits – miracles. An important feature of the construction of space in “Shahnama” is also the lack of detailed information about the intermediate stages of the heroes’ journey between microspaces. These space-time gaps seem to fall out of the author’s field of vision. However, there is a clear border between one’s own, inhabited (protected, closed) space and the space of others – a river, mountains, etc. The main spatial symbol in the work is the mountains, which are located as if on the border of two worlds and are associated with chaos and a place for miracles or dark forces to live. The mountains are also considered a place of battle. It is characteristic that Iranians do not live in the mountains, and the mountains are not considered the territory of Iran: the heroes fight on foreign land.

Key words: space, mythspace, opposition “one’s” – “stranger”, mythical – real space, mountains.